Temps d'Educació, 46, p. 285-301 (2014) Universitat de Barcelona

# Unamuno, mestre pensador. La importància del llenguatge i la comunicació en l'àmbit educatiu

**Maria Teresa Signes Signes***

*Resum*

La finalitat d'aquest article és analitzar la importància que té el llenguatge com a eina de comunicació i d'expressió del nostre pensament, especialment en el context educatiu. Aquesta aportació, gira a l'entorn d'aquells elements pedagògics que inclouen el llenguatge i que ens porten a considerar-lo no només des d'una perspectiva instrumental, sinó també des d'una interpretació antropològica i, encara més en concret, des de la consideració d'una antropologia de l'educació. Tot això en el context de la figura i de l'obra de Miguel de Unamuno (1864-1936), un dels pensadors contemporanis conegut sobretot per la seva gran obra, especialment literària.

*Paraules clau*

llenguatge, comunicació, filosofia de educació, antropologia, Miguel de Unamuno

*Recepció de l'original: 18 de febrer de 2013*
*Acceptació de l'article: 26 de juny de 2013*

## Introducció

La finalitat d'aquest article és revisar la importància que té el llenguatge no només com a eina de comunicació, sinó també considerar aquells elements que, tot i ser pròpiament lingüístics, es poden vincular amb una antropologia de l'educació. Per tal de desenvolupar aquesta idea cal tenir en compte en primer lloc que no és possible analitzar el llenguatge sense referir-nos al fet que és un dels trets que defineix l'ésser humà. És cert que els animals tenen els seus propis sistemes de comunicació, però aquests no estarien en la categoria del llenguatge humà al que aquí ens volem referir. El llenguatge ens defineix no només com a persones, sinó també com a éssers socials. Recordem que ja Aristòtil deia que l'home era un ésser social per naturalesa gràcies al llenguatge, que li permetia relacionar-se (Aristòtil, 1999, p. 50-51). És de tots ben conegut el fet que l'aparició de l'escriptura representa, a efectes pràctics, el naixement de la nostra història, si més no, de la història que ens ha arribat perquè els nostres avantpassats, des de les diferents èpoques, tradicions i cultures, van recollir en textos escrits tot el que consideraven important d'aplegar i transmetre. No es tracta, doncs, d'un element aliè a la nostra cultura ni a la nostra societat. Però tampoc ho és a la nostra pròpia natura. Recordem que estem físicament i biològica preparats per articular sons que adquiriran un sentit quan els donarem un significat.

Tenint clars aquests aspectes com a punt de partida, arribem a una primera afirmació. El llenguatge constitueix un dels trets que cal considerar en el context d'una antropologia, d'un estudi sistemàtic i acurat envers l'ésser humà. Cal pensar que l'home és un

(*) Cap d'estudis de Formació de Mestres de la Universitat Abat Oliba (CEU-San Pablo). És autora de la tesi doctoral *Metafísica del hombre en Miguel de Unamuno*, presentada a la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona (2005). Adreça electrònica: msigness60@uao.es

ésser que parla, expressa, entén, escriu i raona gràcies al llenguatge i, en aquest sentit, qualsevol de les tasques que desenvolupa la pot realitzar perquè el seu llenguatge li ho permet. Una de les funcions més importants que l'ésser humà desenvolupa, especialment per a la conservació de la pròpia espècie, és la tasca educativa. L'educació és, per consegüent, un dels altres trets que caracteritzen la humanitat. Necessitem ser educats evidentment per altres persones, per tal de desenvolupar-nos en el context de les nostres necessitats i precisem també de l'educació per tal de poder créixer com a éssers individuals. Si ho pensem bé, el procés educatiu no s'atura mai. En aquest sentit i per tal que quedi clar què volem dir, caldria diferenciar entre educació i adquisició de coneixements o, si es vol, entre formació i instrucció.

L'educació és un procés que s'ha d'iniciar en l'àmbit familiar ja que ha de començar pràcticament després del naixement. En aquest sentit, la família ha de ser el primer nucli d'educació per a l'infant. És a la família on ha de trobar les seves primeres referències, l'afecte i la seguretat seran fonament importantíssim per a la seva formació posterior. Ningú pot intentar treure aquest dret, i al mateix temps aquest deure, a la família que tampoc pot oblidar quines són les seves tasques i obligacions envers els seus fills. Els coneixements que els infants aprenen al si de la família, especialment durant els primers anys de la seva vida, seran més hàbits que coneixements i aprenentatges conceptuals. D'aquests últims s'ha d'encarregar en gran mesura l'escola, ja que és aquest el lloc en principi establert tant perquè nens i nenes s'iniciïn en el procés de socialització com perquè obrin la seva mirada cap al món que els envolta i del qual també en formen part. Així, doncs, l'educació és quelcom molt més ampli i complicat que l'adquisició de coneixements. De fet, l'adquisició de coneixements –la instrucció– estaria inclosa dins de l'educació. Es tractaria d'un aspecte més que «cal educar», un element més d'un llarg procés que comença com dèiem pràcticament quan naixem i s'atura quan s'acaba la nostra vida. Hem volgut fer aquesta consideració precisament per remarcar la dificultat que comporta educar i el fet innegable que qualsevol procés d'educació ha d'anar necessàriament de la mà del llenguatge. Tenir un bon domini del llenguatge, tant en l'expressió com en la comprensió ens permetrà desenvolupar amb més seguretat i, sobretot rigor, el procés educatiu. Aquí és on trobem el llenguatge des d'una perspectiva més instrumental, ja que cal tenir un bon domini de la llengua en la que ens comuniquem per tal de saber utilitzar correctament les paraules i que aquestes tinguin el significat que els correspon, segons l'àmbit concret en què ens trobem. Aquí ens estem referint a tenir una bona sintaxi i una bona semàntica per tal d'articular el llenguatge i expressar-nos amb correcció.

Més enllà d'aquest plantejament instrumental, trobem el vessant conceptual del llenguatge, és a dir, el contingut concret d'això que estem dient. No només si ho diem d'una manera correcta o no, comprensible o no, sinó també què és exactament el que volem dir. Aquesta és una qüestió importantíssima i que es vincula de manera molt especial amb l'aspecte antropològic que gira al voltant del llenguatge i és també fonamental des d'una antropologia de l'educació, ja que educar és transmetre continguts, experiències, sentiments,..., i això només serà possible si els continguts queden clars, és a dir, si el que es vol comunicar, ensenyar, transmetre, es fa palès d'una manera nítida (Barrio, 2010, p. 235-237). Per consegüent, parlar dels elements pedagògics i educatius que giren a l'entorn del llenguatge és plantejar fonamentalment què volen dir les paraules que pronunciem, que escoltem o llegim, el que es comunica, els continguts...

Mitjançant el llenguatge ens fem ressò de la nostra història, de la nostra cultura, de la nostra moral i dels nostres sentiments.

El llenguatge ens porta no només a l'avui i a l'ara, ens trasllada també a l'ahir i al bressol mateix de la nostra tradició i de la nostra cultura. Si sabem avui qui som, és perquè algú es va encarregar ahir de recollir les nostres arrels en un text que arriba a les nostres mans, probablement en forma de llibre, i que ens transporta al passat i clarifica el present. El llenguatge no pot ser vist simplement com un codi de comunicació, és un fenomen de comunicació. No n'hi ha prou d'entendre el significat dels sons que s'emeten en parlar, cal entendre què volen dir aquests sons, emesos en un context determinat. El fet de reflexionar sobre el llenguatge i convertir-lo en objecte d'estudi, implica entrar en un procés de comprensió del que significa aquest llenguatge. En aquest procés nosaltres mateixos com a lectors, estudiosos i persones deixem de ser passius i ens convertim en éssers actius, amb la voluntat ferma de voler analitzar què ens està comunicant allò que estem escoltant o llegint. És a dir, tenim la voluntat d'anar més enllà d'aquests elements instrumentals de comunicació per tal d'aprofundir-hi i treure'n aprenentatge (Enkvist, 2000, p. 62-64).

En definitiva, la finalitat d'analitzar el significat del llenguatge no és una altra que aprendre. Voler defugir d'aquest fet o no ser-ne conscients ens ha portat a considerar el llenguatge com un instrument purament mecànic, sense més sentit ni finalitat que la de servir per comunicar-nos immediatament. Aquesta falsa consideració envers el llenguatge, ha tingut conseqüències greus, ja que tot el que no es considera important, acaba sent menyspreat. Aquest menyspreu ha provocat una deixadesa tal que avui en dia el llenguatge s'utilitza incorrectament. Tots sabem que les faltes d'ortografia, la manca de vocabulari, les expressions incoherents, etc., són només algunes de les conseqüències d'aquesta deixadesa i, totes elles, es fan ben presents en part de les generacions més joves. I encara que aquest és un problema molt seriós, no és al nostre entendre el pitjor, ja que és més lamentable adonar-nos de no tenir vocabulari, no escriure correctament, etc., dificulta la comprensió de qualsevol aprenentatge que es vulgui desenvolupar, ja que tota matèria està fonamentada en el llenguatge, atès que vivim en un món emparaulat. Fins i tot si s'estudien matemàtiques, és necessari el llenguatge per tal de poder entendre perfectament els conceptes matemàtics i poder treballar amb ells, tenir-ne una correcta comprensió. Per poder estudiar ciències naturals, cal tenir una bona capacitat d'abstracció, de comprensió, d'argumentació,...., i qualsevol d'aquests aspectes requereix d'un bon nivell lingüístic i de raonament. Qualsevol matèria de l'àmbit escolar i acadèmic i llur aprenentatge, requereixen l'assoliment d'un bon nivell lingüístic d'expressió i de comprensió.

La idea central del que volem exposar, queda perfectament recollida en les paraules de la professora Inger Enkvist quan ens diu que:

> La situación educativa actual es fatal para un joven que no logre "entrar en el mundo del libro" y no llegue a desarrollar la flexibilidad mental que acompaña a dicho aprendizaje. Si no desarrolla su lenguaje, quedará limitado en su comprensión del mundo y en su capacidad de comunicarse con los demás. (Enkvist, 2011, p. 49)

El problema més greu de no tenir un bon domini del llenguatge és precisament aquest, el fet de quedar molt mancats de la principal eina que ens connecta amb el

món i perdre la nostra flexibilitat mental, tan necessària no només, com diem, per connectar sinó també per comprendre aquest món.

De tot el que hem exposat fins ara deduïm que, en la consideració del llenguatge, trobem un vessant antropològic, fins i tot filosòfic, ja que de fet es tracta d'una reflexió que ens porta a veure la importància no només del «com» sinó també del «què» i, especialment, del «perquè», del que es diu. Així podem assenyalar, com ja deia Emilio Lledó, que:

> La filosofía es lenguaje, pero el hecho de que esta afirmación pueda ser cierta prueba que ese lenguaje, en cuanto signo y comunicación, es utilizado por alguien y para alguien. (Lledó, 1974, p. 11)

En aquest punt és en el que ens volem quedar. En la consideració del llenguatge des d'aquest àmbit antropològic, considerant que són les persones qui parlen, qui es comuniquen i que aquest és un tret fonamental del procés educatiu. Sense un docent que ensenya i un discent que aprèn no hi hauria procés educatiu, més enllà de quins siguin els continguts que s'estiguin ensenyant i del tipus de llenguatge que s'utilitzi. I en aquest punt és on volem presentar l'autor en el que ens centrem per tal d'acabar de lligar els aspectes plantejats: llenguatge, filosofia, antropologia i educació; ens referim a Miguel de Unamuno.

## Miguel de Unamuno i el llenguatge

Miguel de Unamuno i Jugo (1864-1936) és un dels literats i filòsofs contemporanis de la Generació del 98. Unamuno presenta, mitjançant la seva obra fonamentalment literària, una autèntica proposta filosòfica que, a més de tenir una clara intencionalitat antropològica, pel fet de plantejar els límits propis de l'existència humana, adquireix també un vessant pràctic atès que aplica aquest postulat filosòfic a l'elaboració d'una proposta educativa, amb uns fonaments antropològics molt evidents. La seva intenció no era una altra que despertar la consciència de les persones envers una situació existencial que ell veia no només com a pròpia, sinó com a element unificador de totes les persones. La pregunta que voldrà respondre, sense acabar de concretar res, no és una altra que la qüestió existencial sobre què hi ha després de la mort. Aquest tema tan radical i angoixant per a l'home donarà pas a tota una producció literària i filosòfica, fonamentada en una interpretació dialèctica del propi ésser humà. En aquest sentit s'ha dit que el seu era un «plantejament socràtic». Així, la proposta socràtica, el «coneix-te a tu mateix», es tradueix a Unamuno per una crida a la interiorització, que cada subjecte ha de dur a terme, per després exteriorització una única preocupació, que es manifesti com un nosaltres, i que serà representació viva de tota una tasca intel·lectual, de tota una problemàtica existencial. D'aquesta idea surt una inacabable obra filosòfica i literària, acompanyada de cartes, articles, diaris,..., que tenen però, un fil conductor que ens permet, si unim elements, aconseguir una visió de conjunt. Sobre un mateix nucli convergeixen multiplicitat de qüestions, de dubtes, d'esperances, i totes aquestes situacions de l'ànima tenen en comú la voluntat de comunicar.

Comunicar una situació existencial amb qui se sap que comparteix la pròpia malaltia, d'aquesta manera, podríem definir la intencionalitat que arrenca del propi nucli on se sustenta aquesta dialèctica personal, un nucli que no pot ser altre que la pròpia consciència humana. Comunicar, aquesta seria, per tant, la finalitat que es va proposar

Unamuno en la seva tasca filosòfica i resulta evident que la comunicació només es pot fer mitjançant el llenguatge.

Dit això, cal veure quina és la relació que podem establir, en aquest context, entre filosofia i llenguatge. La resposta a aquesta qüestió s'inicia, i passa, en una afirmació tan general com ho és dir allò que pensem i, per tant, filosofem i expressem el que pensem gràcies al llenguatge. Expressar la realitat vol dir expressar, mitjançant el llenguatge, el contingut òntic de la realitat empírica.

La filosofia passarà en aquest pla a relacionar-se amb el llenguatge, en tant que la tasca del filòsof seria analitzar mitjançant el seu raonament el ser de les coses, del món que l'envolta per després conceptualitzar aquest raonament, donant-li forma amb el llenguatge. I ens hem de quedar aquí en aquesta brevíssima consideració, ja que voler anar més enllà voldria dir entrar en el complex àmbit del que cal considerar com a filosofia del llenguatge i aquest ja és un altre tema.

Tornant a la consideració que té Unamuno del llenguatge podem dir que en fa un ús molt particular. Ja deia Juan Antonio Ayala que el seu és un ús «personal, pragmàtic i realista» (Ayala, 1967, p. 344). Es tracta d'un ús «personal», com «personal» és tot el que fa el pensador basc. De tots és coneguda la seva particular forma d'interpretar i representar la realitat, mitjançant els seus escrits, no mancats en la majoria dels casos d'una clara complexitat. Si a això afegim la seva idea d'associar a la dinàmica de la llengua la representació que ha de fer de l'ambient social, històric i personal, arribem a la definició del seu caràcter «pragmàtic i realista». De fet, el llenguatge és vist per Unamuno com un fenomen vital. Es converteix en el mirall on s'ha de veure reflectida tant la consciència personal com la consciència social. El llenguatge i, al seu costat les paraules, mitjançant les quals s'expressi, no s'han de veure buides de contingut. Les paraules són representació de la realitat, «los nombres, que son alma de las cosas» com deia Unamuno[1]; aquí trobem el seu caràcter pragmàtic.

El caràcter pragmàtic del llenguatge es detecta en el fet que cada vocable està impregnat de tot el contingut òntic de la realitat que expressa. Les paraules serien el resultat de tot un procés, en el que captem una evolució, tot un passat on es sustenta i tot un futur cap al que es projecta. Copsem, en definitiva, infinites combinacions, en una perspectiva fecunda i creativa del llenguatge. En el llenguatge natural podem trobar reflectits molts dels problemes filosòfics, que seran abordats des d'aquest mateix llenguatge, lluny de simples especulacions filosòfiques buides de contingut i de significat. Aquesta adequació del llenguatge a la realitat per ell expressada, forma part de la seva naturalesa. A fi de comptes, la finalitat última del llenguatge és representar la realitat, tot i que es tracti d'una realitat interpretada pel pensament. L'exposició coherent i sistemàtica d'aquesta realitat forma part del quefer propi del llenguatge. Així ho exposava també el propi Unamuno:

> La lengua es una forma, y como tal, está sujeta a los cambios del fondo a que da expresión. (Unamuno, *Contra el purismo*, 1895, p. 503)

(1) Així ho afirma a l'article «La seguida de los siglos» (1895), publicat a *El Sol*, diari on sovint hi trobem col·laboracions d'Unamuno. Posteriorment va quedar recollit, a d'altres articles com *La raza y la lengua* (1895).

En aquest sentit entrelluquem el vessant creatiu i fecund del llenguatge. Parlar, escriure i pensar són tres formes de manifestar el llenguatge, que tanquen en si mateixes una varietat infinita de relacions. Les mateixes paraules poden ser organitzades, bo i expressant coses molt diferents segons com les relacionem.

El llenguatge, i en especial el llenguatge parlat, és un llenguatge excepcionalment viu que permet, a més del diàleg directe amb l'altre, l'exposició viva de la realitat mateixa. Aquest caràcter vivencial del llenguatge és el que més va manifestar Unamuno a les seves obres, presentant-nos personatges representatius de les diverses problemàtiques filosòfiques i personals en les que es pot trobar l'home. Les seves «nívolas» i el seu teatre en són una bona mostra.

Ara bé, també hem de considerar que en ocasions, com dirà el mateix Unamuno:

> La carne de que se reviste el lenguaje es comunal y es externa; engurruñe el pensamiento, lo aprisiona y aún lo trastorna y contrahace. (Unamuno, *Intelectualidad y Espiritualidad,* 1895, p. 703)

És a dir, segons Unamuno cal tenir present que el pensament quan deixa de ser pensat i passa a ser expressat, encara que ho sigui mitjançant el llenguatge parlat, pot perdre el seu caràcter personal i, fins i tot, corre el perill de veure alterat el seu contingut òntic. Tot i així, i malgrat que es tracti d'un fet que no es pot negar, el llenguatge és l'única via d'expressió que té l'home. Cal, doncs, considerar que la finalitat última del llenguatge és exposar què són les coses i això cal preservar-ho, buscant el punt de connexió entre realitat i concepte, tal i com afirma el mateix Unamuno, quan diu:

> De puro sabido se olvida que la representación del mundo no es idéntica en los hombres, porque no son idénticos ni sus ambientes ni las formas de su espíritu, hijas de un proceso de ambientes. Pero si todas las representaciones son diferentes, todas son traducciones de un solo original, todas se reducen a unidad, que sino los hombres no se entenderían, y en esa unidad fundamental de las distintas representaciones humanas es lo que hace posible el lenguaje y con éste la ciencia. (Unamuno, *En torno al casticismo*, 1895, p. 176)

Així doncs, tot i reconèixer aquesta possibilitat de múltiples interpretacions mitjançant el llenguatge, no podem pensar que aquest fet ha de comportar necessàriament un relativisme. Ben al contrari, la correspondència entre llenguatge i realitat ha de ser tan rigorosa com ho és la mateixa ciència.

Dit això, emperò, cal concretar quina és la realitat de la que vol parlar Unamuno. En la seva obra trobem una clara representació tant de la consciència social com de la consciència individual. Ambdues donen contingut a la seva obra filosòfica i literària, però fonamentalment són expressió de la seva situació existencial. En un ús personal del llenguatge, Unamuno vindrà a exposar els seus sentiments més íntims, la seva pròpia experiència vital. Ja hem dit que Unamuno pretenia amb la seva obra «modificar actituds» i, per això, què millor que exposar, mitjançant el llenguatge, les seves inquietuds més íntimes. Es tracta de la llengua com a fenomen vital del que parlàvem abans. De fet, quan Unamuno es proposava despertar les consciències «adormides» no només de la seva època, sinó també d'èpoques futures, ho pretenia fer mitjançant el llenguatge, a través de la seva obra. Potser per això ja deia Fernando Huarte que:

> Lo que se saca de la lectura de Unamuno no es tanto una información lingüística objetiva, cuanto una subjetiva impresión muchas veces en forma de dudas e interrogantes, una lección de orden superior sobre la doctrina lingüística válida. (Huarte, 1954, 28)

No busquem, doncs, un contingut sistemàtic i argumentat en aquesta consideració del llenguatge que ens presenta Unamuno. Busquem en els seus plantejaments preguntes obertes, en moltes ocasions sense resposta. Preguntes que, això sí, sense cap mena de dubte inciten a la reflexió, una reflexió personalment i ineludiblement humana que té a veure amb la simbologia que queda amagada darrera la paraula.

La paraula és l'element més petit i amb significat que constitueix el llenguatge. En el cas d'Unamuno, la paraula esdevé metàfora i símbol. Si reprenem les paraules de Fernando Huarte, direm que:

> Unamuno no se ocupó de exponer su concepto de la esencia de la palabra humana tal como puede intentar hacerlo un teórico, un filósofo del lenguaje. La palabra de que él trata no es una cosa concreta, casi material, objeto posible de estudio... La palabra de Unamuno es una palabra simbólica de toda la complejidad imaginable, que comprende lo mismo la acción verbal que su producto, el proceso psíquico del hablar y su resultado. (Huarte, 1954, p. 31)

La paraula és, doncs, símbol, representa la realitat i ha d'expressar el significat òntic d'aquesta realitat però, com també és possible crear amb la paraula, cal saber interpretar quin és realment el significat òntic d'aquesta paraula, per tal de tenir un coneixement real del que són les coses. El més important és poder arribar a saber què és allò que realment diu, més enllà de com ho expressi. En aquest sentit, cal recordar que la paraula creadora és la paraula dita, és a dir, parlada. La paraula parlada simbolitza la vida per contraposar a la lletra escrita i representa l'espontaneïtat, l'instintiu i, bàsicament, el que és fecund.

Unamuno va crear mitjançant la «seva paraula» diferents realitats, on quedaven representades diverses situacions existencials. Així, la tia Tula, Avito Carrascal, don Sandalio, Abel Sánchez, Augusto Pérez, .., i tants altres personatges de la seva abundant producció literària, podrien ser considerats diferents perfils, diferents maneres de ser, diferents maneres de viure una mateixa realitat, movent-se sempre entre la realitat i la ficció. És aquest fet el que ha permès dir que la narrativa unamuniana, és una bona representació de la novel·la psicològica i, fins i tot, de la novel·la personal o existencial.

Si a aquesta voluntat d'exposar, mitjançant els ens de ficció que trobem a la seva obra narrativa, les diferents maneres de ser de l'home, li unim la seva voluntat de despertar les consciències adormides, enfront a una problemàtica personal, com és la immortalitat de l'ànima humana i la seva situació existencial, ens trobem amb la finalitat última del llenguatge unamunià.

El llenguatge, la paraula i la seva materialització en la conversa, en el pensament viu, transmès de forma directa, d'home a home, serà el mitjà que vinculi i uneixi els éssers humans, especialment en fer-los partícips d'aspectes que els condicionen a tots ells per igual. Es tracta, doncs, de presentar un vessant vital del llenguatge, a partir del qual, l'expressió lingüística adquirirà les característiques existencials que abans plantejàvem, i el diàleg i la necessitat de comunicar és el que mourà al llenguatge en si mateix.

## Unamuno, mestre pensador

Pel que ja hem anat veient, d'Unamuno es poden assenyalar dues coses. En primer lloc, podem dir que és un dels filòsofs espanyols que més clarament es va voler referir de manera directa a una de les típiques problemàtiques personals i antropològiques que,

des de sempre, han preocupat a l'espècie humana. Ens referim al plantejament de què hi ha després de la mort física, corporal i sobretot a l'angoixa que es desprèn d'aquest plantejament, quan s'acaba pensant que el més probable és que no hi ha res i que la nostra existència queda limitada a la immediatesa de l'instant i dels anys en què es desenvolupa la nostra vida. Fruit d'aquest pensament trobem moltes obres, generalment literàries, novel·la, poesia, teatre, que recullen aquesta reflexió i que comuniquen al lector l'angoixa que el mateix autor va sentir en plantejar-se aquesta temàtica.

A més, es pot afegir que va lluitar, mitjançant la dialèctica de la que ell mateix parla, per trobar una argumentació que, més enllà de «la fe del carbonero», creu sense saber perquè. Aquest argument li permet arribar a creure amb una fe viva, fonamentada en l'esperança i en una voluntat ferma, i així va convertir l'angoixa del dubte en una lluita de la que ell n'era el principal protagonista. D'aquesta segona consideració, surt la tasca messiànica a la que va dirigir la seva pròpia vida, en voler comunicar aquest sentiment, el sentiment tràgic de la vida, com ell ho va anomenar, a tot aquell que es volgués aproximar a la seva obra al llarg del temps.

Al voltant d'aquestes dues consideracions, trobem l'Unamuno filòsof i pensador. L'home que com dèiem va dedicar tots els seus esforços a buscar amb qui compartir els seus pensaments més íntims.

Amb aquestes dues consideracions, a les que indirectament hem fet esment, trobem també l'Unamuno públic, implicat no només en la temàtica de la immortalitat de l'ànima humana, sinó també el pensador compromès en els diferents afers socials i públics, històrics i polítics que van commocionar i va viure l'Espanya de finals del segle XIX i principis del segle XX. Però detectem una quarta consideració a la que indirectament també hem fet referència i a la que creiem que cal tornar: la seva faceta de mestre i educador.

Aquesta darrera consideració és en realitat una conseqüència del que ja hem dit. Educar és en si mateix un procés que inclou un docent i un discent. Aquest procés cal entendre'l com una acció viva, entre una persona que ensenya i una persona que aprèn, que pot anar perfeccionant la seva pròpia natura mitjançant els aprenentatges que va assolint. Tot plegat farà que l'alumne pugui arribar a la seva segona naturalesa, afaiçonant no només els seus hàbits, sinó també els coneixements que l'ajudaran a formar part del món, no com un element més, sinó amb tota la dignitat que com a persona li correspon. Evidentment, i com hem dit, aquest procés d'aprenentatge que comporta l'educació, no només de coneixements, sinó també d'experiències i de sentiments, té el llenguatge com a principal instrument per poder desenvolupar-se.

Unamuno, amb la seva tasca messiànica, va adoptar el paper de mestre, d'educador, en voler acostar els altres cap als seus propis sentiments. Però no només això, ja que en exercir de professor a la Universitat de Salamanca, com a catedràtic de llengua grega, ho va portar a la pràctica i, fins i tot, va proposar un projecte educatiu que va anar desenvolupant al llarg de la seva vida acadèmica.

Com no pot ser d'una altra manera, el seu projecte educatiu té com a fonament les bases antropològiques que ell mateix va exposar mitjançant la seva obra filosòfica i literària. Sabem que l'home és l'objecte d'estudi propi de l'obra unamuniana. A la cons-

ciència personal en tota la seva heterogeneïtat i contingut, va dedicar de forma pràcticament íntegra la seva obra i les seves reflexions. Va concretar expressament la seva preocupació per una consciència agònica, preocupada de manera molt especial pel «perquè existencial», on es detecta de manera llunyana el ressò de l'obra de Kierkegaard, un dels promotors de l'existencialisme modern.

En aquest context, cal recordar que qualsevol plantejament antropològic té com a fi més immediat definir el concepte «home». Per tal d'intentar superar la dificultat que suposa trobar una definició que reculli totes les dimensions de l'ésser personal, aquesta definició acostuma a girar a l'entorn de tres preguntes: Què *és* l'home? Què *pot ser* l'home? Què *ha de ser* l'home? Aquestes tres perspectives defineixen en la seva totalitat,allò que és l'home. El seu «ser», la seva «possibilitat» i la seva «finalitat» són les tres directrius bàsiques cap a les que ens podem dirigir davant la necessitat de definir i concretar tota l'ambigüitat de l'ésser personal.

Unamuno va orientar la seva proposta antropològica especialment per intentar donar resposta a la «finalitat». El «per a què» era, al seu entendre, un fet davant el qual no només havia de prendre consciència l'home, no deixant-se arrossegar sense més, per la contingència de la seva realitat i dels seus actes, sinó que era proposat com un fet pel qual havia de preparar els homes, una preparació que només podia donar-se mitjançant l'educació.

L'educació, com a activitat i com a procés que és, no només havia d'orientar cap al «com» i cap al «que», fent directa referència als mitjans i als continguts a tenir en compte en el procés educatiu, sinó també havia de orientar cap el «perquè», és a dir, a les finalitats.

En aquest sentit diríem que Unamuno no només va ser un filòsof, un antropòleg, dedicat a l'estudi i a la reflexió sense més de l'ésser humà, de la seva finitud i de la seva agonia, sinó que es va proposar ser un «comunicador», és a dir, va pretendre comunicar i més que comunicar, encomanar la seva preocupació per l'home no només als seus conciutadans, sinó a tots els lectors que en èpoques –fins i tot molt posteriors a la seva– beguessin de les fonts de les seves obres. Ens deia Unamuno que:

> El deber de quien quiera se consagre a la ciencia y al arte es estimar su obra más grande que él mismo y buscar en ella, no distinguirse, sino la mayor satisfacción del mayor número de prójimos, la intensificación mayor de la vida y del mayor número posible de vidas ajenas. (Unamuno, *La dignidad humana*, 1895, p. 450)

L'«obligació» de l'artista era per a ell donar-se a través de la seva obra, realitzant-se al mateix temps com a persona. Aquesta era la seva intenció, fer que la seva obra «despertés consciències adormides», que les despertés en els principals aspectes que els havien de preocupar com a éssers humans. El missatge d'Unamuno no era nou, encara que sí atrevit. Es va atrevir a proposar que es desenterrés la saviesa que cada home guarda en si mateix, al més pur estil socràtic, i per tot això què millor que rescatar els valors més elementals a tenir presents en el procés educatiu.

Unamuno va ser un comunicador, un educador, que va voler transmetre no només reflexions sobre tots els aspectes que repercutien en l'home, en aquest home atemporal, en aquest home que no pertany a una època ni a un espai concrets, sinó que és de

sempre i de totes parts, perquè és «l'home», que no «la humanitat» tal i com ell mateix defensava.

Va voler posar de manifest no només la necessitat d'educar en uns continguts i seguint uns mètodes molt determinats, sinó també la necessitat d'educar en la fe. Només un home que fos conscient de la seva finitud i de la seva temporalitat podia ser educat en la fe i només aquesta el podia salvar de deixar-se arrossegar per la immediatesa i l'anonimat, d'una vida limitada davant la qual corria el perill de no saber veure el valor i la importància que tenia com a subjecte, com a persona.

La seva novel·la *Amor y Pedagogía* (1902) –amb importants paral·lelismes amb *El deixeble* de Paul Bourget (1889)– és una de les que millor recull la seva proposta pedagògica. En aquesta obra trobem que l'amor serà l'element nuclear a partir del qual es projectarà tota la seva filosofia de l'educació. Només l'amor li permet a l'home donar-se, lliurar-se als altres. És un procés que es materialitza en l'acte educatiu a partir de la comunicació que s'ha de produir entre educador i educand.

Sense *amor* no hi pot haver *educació.* Així queda de manifest en l'obra a partir de les paraules d'Apolodoro, quan li plantejava al seu pare la següent qüestió: «¿Y por qué no hacer del amor mismo, pedagogía?» (Unamuno, *Amor y pedagogía*, 1989, p. 142). Aquesta és la conclusió a la que arribava el protagonista d'aquesta obra, aquesta és la tesi que defineix el projecte educatiu d'Unamuno.

Si no hi ha diàleg, si no hi ha comunicació, no hi ha coneixement. L'altre passa a ser el nostre gran desconegut, i no es pot estimar allò que es desconeix. I si no hi ha diàleg i, per tant, no hi ha amor, no hi ha donació mútua i això és indispensable perquè es desenvolupi una educació integral de la persona. Si no hi ha donació, l'educador no aconseguirà que l'educand s'obri davant seu, deixant d'aquesta manera que tot el saber que aquest pugui transmetre, li arribi. L'educador no serà capaç tampoc de fomentar les capacitats que l'educand tingui, perquè no arribarà a un veritable coneixement. Per tant, *l'amor* hauria de ser *pedagogia,* tal com el pobre Apolodoro reclamava al seu pare davant la seva angoixa.

*L'amor* ha de ser l'instrument a través del qual s'estableixi la comunicació entre educand i educador, de tal manera que es desenvolupi el diàleg i la comunicació entre tots dos, amb la finalitat d'arribar a la plenitud de la vida, un donant i l'altre rebent, formant-se. Defensa, doncs, Unamuno mitjançant els seus personatges, que l'educació no ha de ser simplement adquisició de coneixements, encara que aquests siguin importantíssims per a la formació de la persona, sinó que també ha de fomentar les aptituds dels educands, facilitant d'aquesta manera el desenvolupament de les seves capacitats. Però Unamuno va encara més enllà. Estableix la necessitat d'educar *en* i *per a la llibertat*. Aquesta educació vista *en* i *per a la llibertat,* serà possible quan l'alumne pugui materialitzar els seus personals interessos i desenvolupar, les seves principals aptituds mitjançant l'acte educatiu.

Educar en la llibertat serà la conseqüència d'aquella educació basada en les pròpies capacitats i desitjos de l'educand. Educar per a la llibertat consistirà en fer l'educand conscient de quines són aquestes capacitats i aquests desitjos, sent capaç de transmetre'ls als altres. Per això Unamuno manifesta les següents paraules:

> Ser libre es ser admitido en la plenitud propia, es que se interesen, no por nuestras cosas, sino por nosotros mismos. Libertarse, hacerse libre, es lograr que nuestros hermanos reconozcan que valemos más que todas las ideas y las nuestras, que un hombre cualquiera vale más que todo el universo. (Unamuno, *Ramplonería*, 1895, p. 869)

Educar *en* i *per a la llibertat* serà, per tant, educar en la consecució de la veritable i autèntica personalitat. Així convida a «luchar por la conquista de la personalidad, a luchar por la libertad propia, que es la mejor manera de luchar por la libertad de los demás» (Unamuno, *Ramplonería*, 1895, p. 879).

En conseqüència, l'educació serà vista com la culminació de l'amor personal, d'una persona envers una altra, a través de la comunicació i del diàleg, i haurà de materialitzar-se en una adquisició de coneixements, a través del desenvolupament de les personals aptituds i sempre des d'un respecte a la llibertat individual. Sense oblidar –com dèiem també– que la finalitat en tot aquest procés és una formació integral de la persona a partir de la que també pot qüestionar-se en relació al «perquè» de la vida mateixa i de la seva pròpia existència.

Evidentment, tot aquest plantejament d'Unamuno sobre l'educació i els seus continguts bàsics, s'allunya i molt de qualsevol proposta cientificista sobre aquesta qüestió. La ciència no té cabuda en un plantejament en el que trobem com a element capital per al seu desenvolupament l'*amor*.

A la seva novel·la *Amor y Pedagogía* constatem un gir del pensament unamunià allunyant-se definitivament del seu pragmatisme i del seu cientificisme anterior. El perquè d'aquest allunyament el recull molt bé el professor Buenaventura Delgado quan ens diu que:

> La ciencia le defrauda porque mata el espíritu al dejar sin respuesta las preguntas que más importan al hombre; porque no da cabida al alma, a los anhelos trascendentes y porque reduce las pasiones y los sentimientos a productos materiales del cerebro; porque intentando superar todas las religiones existentes, la ciencia se convierte en otra religión. Acertadamente considera Unamuno que tanto el individuo como la Sociedad necesitan un fin, un motivo de vivir trascendente que no lo pueden dar ni la vida misma ni por supuesto, la ciencia. (Delgado, 1973, p. 31-32)

Es tractaria bàsicament de desmitificar la ciència. Deixar de veure-la com un tot, cap al que havia de girar la vida humana i el desenvolupament personal i social dels individus. Això és el que de forma clara queda de manifest a *Amor y pedagogía.* Avito Carrascal, ancorat en el més pur dogmatisme científic i posant com a exemple de ciència la pedagogia sociològica, vol «fer, crear un geni». El geni en qui ell pensa, és una persona que ha perdut la seva identitat, al si del cientificisme. Però, perquè el projecte hagués tingut èxit, Apolodoro, el seu fill fruit d'aquest projecte, s'hauria de convertir en un monstre de laboratori, pensat des dels seus orígens per representar el triomf de la ciència. Evidentment, tots aquests aspectes s'allunyen del que realment era important per Unamuno, la transcendència humana, els anhels, els sentiments..., i fins i tot la pròpia ànima humana.

«Ustedes los sabios estudian las cosas pero no los hombres...» (1882-1923, p. 232), li diu Unamuno a don Catalino, personatge inventat per ell i amb qui com amb altres, conversarà. En aquesta interlocució, li critica l'interès que don Catalino té cap a tot el que simbolitza ciència i precisament posseeix aquest interès perquè és un «savi». És en contra dels *savis,* que projecten una falsa saviesa, oblidant aspectes importantíssims

que constitueixen l'ésser humà, contra el que a partir d'aquest moment aniran molts dels plantejaments d'Unamuno.

Semblants enfocaments són els que trobem en altres escrits unamunians, com són *Don Bernardo y dona Etelvina*, conte satíric sobre la sociologia com a ciència; *Batacófilos i Bratacófobos,* conte en el que es plantejaria l'enfrontament entre científics i poetes; *Don Silvestre Carrasco,* home *efectiu* de qui dirà el professor García Blanco, al pròleg a les obres completes d'Unamuno (volum IX), que es tracta d'un perfil molt similar a don Fulgencio, personatge important d'*Amor y Pedagogía*.

Sigui com sigui, aquests breus escrits unamunians, tenen en comú l'enfrontament que protagonitzen científics i poetes, una crítica oberta i contundent a la ciència, i una clara contradicció posada de manifest pels seus personatges. I vénen a consolidar la nova perspectiva cap a la que Unamuno dirigirà el seu pensament i la seva producció. Aquesta contradicció s'entén encara millor si recordem la classificació que dels homes fa Unamuno. Els divideix en tres grups, carnals, intel·lectuals i espirituals, i d'ells ens diu que el següent:

— *Carnals*: «Hombres brutos e incultos».

— *Intel·lectuals*: «Hombres de sentido común y de lógica».

— *Espirituals*: «Los soñadores, los que llaman aquellos con desdén místicos, los que no toleran la tiranía de la ciencia ni aún la de la lógica, los que creen que hay otro mundo dentro del nuestro y dormidas potencias misteriosas en el seno de nuestro espíritu, los que discurren con el corazón, y aún muchos que no discurren. Espirituales y no intelectuales han sido los más de los grandes poetas» (Unamuno, *Intelectualidad y espiritualidad*, 1895, p. 711).

Evidentment, i davant d'aquesta classificació, diríem que Carrascal pertanyeria al grup d'intel·lectuals, com probablement el mateix Unamuno, abans de desmarcar-se del postulat positivista, mentre que Apolodoro, s'hauria quedat al llindar dels espirituals, d'aquells que somien i discorren amb el cor, d'aquells als que en el fons pertanyeria don Fulgencio, embrollant la seva personalitat amb les seves excentricitats, d'aquells que defensaven com a ideal d'artista i d'home, d'aquells amb els que s'identificava el nou Unamuno.

Presentats els principals trets de la figura d'Unamuno com a educador, així com alguns dels elements de la seva proposta educativa, cal veure ara quins mètodes d'aprenentatge proposa. A la conferència pronunciada per Unamuno a la Societat de Ciències de Màlaga, el 23 d'agost de 1906, llegim aquestes paraules:

> Escuela de libertad y de dignidad humanas que sólo se logran por el trabajo, y el trabajo significa constancia... Enseñad constancia, sobre todo constancia en el trabajo y enseñadlo con amor. Al amor, al amor a los niños se reduce toda pedagogía... Al niño solo podemos acercarnos con la niñez de nuestra alma... El niño no es bueno, se dice. Cierto, pero tampoco es malo; está más abajo del bien y del mal. El niño, miente, es cierto, pero el niño miente porque desconoce el valor de la verdad y no tiene clara noción de ella... Con amor se le lleva al amor a la verdad... No hay tarea más noble que la de moldear almas de niños, despertar sus gérmenes de bondad, ahogar los de malicia. Y para ello hace falta constancia, hija del amor. El amor es lo más constante que hay, lo más fuerte. El amor es la única pedagogía fecunda. Amad a los niños y sabréis enseñarlos. (Unamuno, 1906, p. 726)

Llibertat, dignitat humana, treball, constància, coneixement de la veritat i, com dèiem, fonamentalment amor. Aquests són els principals continguts i valors que havien

de prevaler en qualsevol procés educatiu; només a partir d'ells podia desenvolupar l'educació, perquè a més, no oblidem, segons ens deia també Unamuno:

> Se pierde la pedagogía de ordinario donde se pierde toda disciplina formal, de puro método, y es en descuidar el "para qué" de las cosas atenta tan sólo al "cómo". Lo importante en la enseñanza no es cómo se ha de enseñar algo, sino para qué ha de enseñarse. El cómo arranca y deriva del "para qué". (Unamuno, 1906, p. 717)

Per tant, en tot procés educatiu mai es pot oblidar que s'ha d'orientar cap a un fi, en cas contrari l'educació no arriba a tota la seva plenitud. El «per què» és el que haurà de dirigir qualsevol acte i qualsevol projecte educatiu. El mètode emprat haurà de garantir que s'arribi a veure el «per què». El mètode ha de ser com el seu nom indica un instrument. En suma, i de cara a l'acció educativa, té prioritat la qüestió teleològica (el fi) sobre les instàncies mesològiques, és a dir, instrumentals.

També és important destacar en aquest context que Unamuno reivindicava la importància que tenia la imaginació com a facultat a educar. La imaginació és la facultat que de forma natural està més desenvolupada en els infants i també en els poetes. El fet de cultivar-la, i no deixar que amb la maduresa es perdi, farà que hi hagi més poetes que homes de ciència, més creadors de fe, que creadors de ciència. La infantesa és l'edat de la poesia, perquè és l'edat de la fantasia. Es tracta d'una fantasia en què el somni i la realitat es barregen, ja que la imaginació de l'infant descansa sobre elements de la realitat. És com recrear la creació, tal com suggeria Unamuno i la manera com es durà a la pràctica tot aquest procés serà el joc. Així el joc és l'instrument mitjançant el qual l'infant aprèn; aprèn quin és el funcionament i l'essència de la realitat, i al mateix temps «introdueix» en ella aquells elements que la seva imaginació li dicta.

La infantesa és, per tant, la «Santa edad de la madre Poesía y del padre Juego!» (Unamuno, *Recuerdos de niñez y de mocedad*, 1989, p. 117). El nen projectarà amb l'ajuda d'ambdós, de la poesia i del joc, tota la seva intuïció en el coneixement de la realitat. La seva intuïció estarà allunyada encara del saber i de la ciència, només tindrà en la innocència del seu coneixement les «idees mares», com anomenarà Unamuno aquells coneixements innats que seran descrits per ell de la següent manera:

> Las ideas, que en cierto modo, traíamos virtualmente al nacer, las que encarnaron como vaga nebulosa en nuestra primera visión, las que fueron viviendo con nuestra vida y de nuestra vida hasta endurecer sus huesos y su conciencia con los nuestros, son las ideas madres, las únicas vivas, son el tema de la melodía continua que se va desarrollando en la harmoniosa sinfonía de nuestra conciencia. Las demás ideas o no pasan de cachivaches almacenados en la sesera o sirven sólo de pábulo a las congénitas. (Unamuno, *Recuerdos de niñez y de mocedad*, 1989, p. 117)

Per tant, cap coneixement pot deslligar-se de la naturalesa humana, ni dels seus interessos, ni de les seves capacitats, de manera que, com molt bé resumeix el professor Delgado, la teoria de l'educació unamuniana, la seva interrelació entre el «què», el «com» i el «per què», només es pot veure «a la luz de esta colaboración entre la pedagogía y la naturaleza» (Delgado, 1973, p. 150).

Per això es feia indispensable entendre el concepte *home* que presenta Unamuno, ja que d'aquesta concepció antropològica derivarà la seva filosofia de l'educació i el seu projecte educatiu. «Hombre libre, no esclavo, –ens dirà el professor Delgado que és el que volia Unamuno–. Hombre con libertad para contradecir sinceramente, con libertad

para sacudir el pasado y con fe en el porvenir; libre para romper la propia trayectoria trazada por sí mismo o por los demás» (Delgado, 1973, p. 166).

L'infant ha de ser educat en el context d'aquests valors perquè certament es converteixi en un home lliure que es vagi fent al mateix temps que va actuant. La fi de l'educació és la formació d'éssers humans. Homes que puguin, al llarg de la seva vida, arribar a conèixer el misteri de la llibertat perquè:

> El misterio de la libertad es el misterio mismo de la conciencia refleja y de la razón. El hombre es la conciencia de la naturaleza y, en su aspiración a la gracia consiste su verdadera libertad. Libre es quien puede recibir la divina gracia, y por ella salvarse. (Unamuno, *La dignidad humana*, 1895, p. 13).

Ser lliure significa, per tant, conèixer, conèixer la consciència en si mateixa i, d'aquesta manera, l'home tendirà de forma natural al coneixement de la seva persona. En aquest coneixement d'un mateix pot trobar –d'acord amb Sòcrates– la veritat de la fe que quedaria més provada per la seva pròpia existència. Si la fe s'ha pogut mantenir viva és perquè ha estat capaç ella mateixa de vèncer la raó, perllongant-se viva a través dels temps.

Desenvolupar tot aquest procés de formació, de realització personal, serà qüestió de temps, el temps durant el qual transcorrerà la nostra vida, el temps durant el que ens anirem formant com a persones, el temps durant el que esdevindrem conscients de la nostra finitud i de la nostra contingència. L'educació era vista com una alenada d'aire fresc que irrompés per formar persones lliures de dogmes i capaces de desenvolupar-se de manera integral, com dèiem, a partir de la plenitud de la seva individualitat. Per això era imprescindible:

> Crear fe, fe verdadera en la enseñanza, y sólo se crea esta fe enseñando con ella, con fe viva. La mayor obra de la enseñanza aquí estriba en enseñar su propia imprescindibilidad. (Unamuno, *La dignidad humana*, 1895, p. 64)

Una nova educació era, per tant, primordial per al desenvolupament personal i col·lectiu. El més important de l'educació és que aquesta se'ns revela com a imprescindible; a partir d'aquest fet li podrem donar el lloc que li correspongui en el context de la societat, com artífex de les noves generacions i, per tant, del nostre futur. Però tot això només serà possible considerant el concepte de llenguatge que ens presenta Unamuno; un llenguatge considerat des d'una perspectiva vital.

## A tall de conclusió

Arribem, doncs, a la conclusió que un dels principals trets que defineix l'ésser humà és la seva educació i tot el procés que aquesta comporta. L'educació ens permet sortir del nostre estat de naturalesa més primari i poder-nos desenvolupar com a persones, en tota la nostra dignitat i plenitud. Dit això, cal concretar quins són els instruments i les vies més útils, i fins i tot imprescindibles, per fer possible el desenvolupament d'aquesta tasca d'educar. Sabem que són moltes les eines necessàries, però resulta també evident que hi ha una que sobresurt per damunt de totes: el llenguatge.

El llenguatge és l'element imprescindible en qualsevol procés educatiu. Sense llenguatge, sense comunicació, sense intercanvi d'experiències no hi pot haver educació. És per això que, com hem anat indicant, resulta tan important un bon desenvolupament

lingüístic, que faci possible adquirir un vocabulari que ens faciliti al mateix temps assolir coneixements, hàbits, experiències,.... que ens permetrà, en definitiva, obrir-nos al món que ens envolta i on necessàriament ens hem de moure i desenvolupar.

Però no ens podem quedar en el llenguatge com a simple instrument, hem d'anar més enllà. Hem de veure també què és allò que el llenguatge ens comunica, és a dir, hem de tenir clar què ens està dient allò que escoltem, llegim, intuïm,..... El llenguatge és important no només com a forma, sinó també com a contingut. I en aquest punt és on hem volgut posar com exemple la figura i l'obra d'Unamuno, un pensador, filòsof i literat que va tenir aquesta projecció de mestre, de lingüista i de comunicador o, el que és el mateix, de mestre pensador.

Unamuno és com a filòsof i mestre un clar exemple de com, a partir d'un plantejament filosòfic, en principi allunyat de les inquietuds més quotidianes, es pot desenvolupar un projecte educatiu podríem dir, fins i tot, basat en el sentit comú. El seu no és un plantejament teòric ni pedagògic des d'una perspectiva acadèmica pròpiament dita, però sí és un projecte que tenint com a principi l'amor, en el benentès de la interacció humana, en aquest cas entre educador i educand, va als fonaments mateixos que s'han de prioritzar en un procés educatiu. El diàleg, la comunicació, la comprensió, l'empatia,.... tan de moda en les actuals propostes educatives, són aspectes que trobem en la seva filosofia pedagògica.

En aquesta direcció, hem vist que la seva obra té un sentit; atresora un missatge molt clar que hem presentat al llarg del treball, un missatge que només s'entén si som capaços de llegir entre línies les seves obres i fem un esforç per aprofundir en allò que els personatges de les seves novel·les i del seu teatre ens diuen, amb el gest i amb les paraules. La seva proposta pedagògica no es fonamenta tant en el «què» ni en el «com», si no en el «per què». Per això resulta també innovadora, atès que no sempre s'ha tingut en compte aquest vessant de l'educació.

Tot això ens permet pensar en la importància que pot tenir, per l'educació actual, portar els nostres alumnes cap a un redescobriment de les humanitats, de la lectura dels nostres clàssics. De fer-los conscients de la importància que té per a ells la lectura, el fet de llegir per aprendre d'una tradició literària en la que no tan sols és important el que diu, sinó com ho diu i, especialment, per què ho diu. Uns clàssics que poden obrir-nos envers una de les tasques més importants i necessàries, que cal fer en l'àmbit acadèmic i universitari, que és saber contemplar per després poder reflexionar i adoptar una actitud activa i amb criteri en la interacció amb el nostre món.

## Referències

Aristòtil (1999) *Política*. Madrid, Editorial Gredos.

Ayala, J.A. (1967) *Unamuno y el lenguaje*. Mèxic, Humanitas Anuario del Centro de Estudios humanísticos.

Barrio, J.M. (2010) *Elementos de Antropología Pedagógica*. Madrid, Ediciones Rialp.

Bourget, P. (1928) *El deixeble*. Barcelona, Catalònia.

Delgado, B. (1973) *Unamuno educador*. Madrid, Editorial Magisterio Español.

Enkvist, I. (2000) *La educación en peligro*. Madrid, Grupo Unisón Producciones.

— (2011) *La buena y la mala educación*. Madrid, Ediciones Encuentro.

Huarte, F. (1954) «El ideario lingüístico de Miguel de Unamuno». *Cuadernos Cátedra Miguel de Unamuno*, Universidad de Salamanca, Volum V, p. 25-37.

Lledó, E. (1974) *Filosofía y lenguaje*. Barcelona, Ariel.

Unamuno, M. de (1895) *Contra el purismo. Obras Completas*. Salamanca, Ediciones de Afrodisio Aguado, III, 1958.

— (1895) *Intelectualidad y espiritualidad. Obras Completas*. Salamanca, Ediciones de Afrodisio Aguado, III, 1958.

— (1895) *En torno al casticismo. Obras Completas*. Salamanca, Ediciones de Afrodisio Aguado, III, 1958.

— (1895) *La dignidad humana. Obras Completas*. Salamanca, Ediciones de Afrodisio Aguado, III, 1958.

— (1895) *Ramplonería. Obras Completas.* Salamanca. Ediciones de Afrodisio Aguado, III, 1958.

— (1906) *Conferencia en la Sociedad de Ciencias de Málaga. Obras Completas*. Salamanca, Ediciones de Afrodisio Aguado, VII, 1958.

— (1882-1923) *Don Catalino, hombre sabio. Obras Completas*. Salamanca, Ediciones de Afrodisio Aguado, IX, 1958.

— (1989) *Amor y pedagogía*. Madrid, Alianza Editorial.

— (1989) *Recuerdos de niñez y de mocedad*. Madrid, Alianza Editorial.

## *Unamuno, maestro pensador. La importancia del lenguaje y la comunicación en el ámbito educativo*

*Resumen:* La finalidad de este artículo es analizar la importancia que tiene el lenguaje como herramienta de comunicación y de expresión de nuestro pensamiento, especialmente en el contexto educativo. Esta aportación, gira en torno a aquellos elementos pedagógicos que incluyen el lenguaje y que nos llevan a considerarlo no sólo desde una perspectiva instrumental, sino también desde una interpretación antropológica y, aún más en concreto, desde de la consideración de una antropología de la educación. Todo ello en el contexto de la figura y de la obra de Miguel de Unamuno (1864-1936), uno de los pensadores contemporáneos conocido sobre todo por su gran obra, especialmente literaria.

*Palabras clave:* lenguaje, comunicación, filosofía de educación, antropología, Miguel de Unamuno

## *Unamuno, maître penseur. L'importance du langage et de la communication dans le domaine éducatif*

*Résumé*: Le propos de cet article est d'analyser l'importance du langage en tant qu'outil de communication et d'expression de notre pensée, tout spécialement dans le contexte éducatif. Cette contribution tourne autour des éléments pédagogiques qui incluent le langage et qui nous mènent à le considérer non seulement dans une perspective instrumentale sinon aussi avec une interprétation anthropologique et, plus concrètement, avec la considération d'une anthropologie de l'éducation. Tout cela dans le contexte de la figure et de l'œuvre de Miguel de Unamuno (1864-1936), un des penseurs contemporains surtout connu pour sa grande œuvre littéraire.

*Mots clés*: langage, communication, philosophie de l'éducation, anthropologie, Miguel de Unamuno

## *Unamuno, master thinker. The importance of language and communication in the educational environment*

*Abstract:* The aim of this paper is to analyse the importance of language as a tool for communicating and expressing our thought, particularly in the educational context. We focus on elements of education that involve language, and that lead us not only to consider it from an instrumental perspective, but also to interpret it from the perspective of anthropology and, more specifically, anthropology of education. The analysis is carried out in the context of the figure and work of Miguel de Unamuno (1864-1936), who was a contemporary thinker known, above all, for his major works and particularly his fiction.

*Key words*: language, communication, philosophy of education, anthropology, Miguel de Unamuno